

удк 631.11: 504.03

Економіка сільського господарства

Попова О.А., д-р екон. наук

проф. наук. співр. Інституту економіки та прогнозування НАН України

Панкратова Л.Л., канд. екон. наук

завідувач кафедри Київського славістичного університету

Бетлій М.Г.

наук. співр. Інституту економіки та прогнозування НАН України

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗА ЕКОНОМІЧНИМИ КЛАСАМИ

Досліджено соціально-екологічні параметри діяльності різних за обсягом виторгу (економічним класом) та економічною ефективністю сільськогосподарських підприємств. Для цього проаналізовано статистичну базу великого масиву підприємств із використанням методу статистичних групувань. Спростовано усталену думку, що у підприємствах із вищими економічними результатами господарювання краще вирішуються еколого-соціальні завдання.

Сталий розвиток сільського господарства з його багатofункціональною природою передбачає зрівноважену реалізацію всіх складових розвитку – економічної, соціальної, екологічної у їхньому гармонійному поєднанні, що забезпечуватиме підвищення еколого-економічної ефективності, соціально-економічної прогресивності та екологічної безпечності цього виду діяльності в інтересах людини, соціуму й суспільства загалом. При цьому людина має стати не лише об'єктом, але й суб'єктом сталого розвитку. У цьому контексті повинні відбуватися зміни в системі життєзабезпечення, освіти, організації людських спільнот, взаємодії учасників розвитку.

Доцільно формувати адекватну поведінку суб'єктів економічної діяльності, особливо роботодавців, на засадах сталого розвитку. Для цього слід відходити від беззастережного економічного детермінізму, превалювання інтересів капіталу і поступово ширше реалізовувати со-

ціально-екологічні завдання. Необхідне усвідомлення важливості й ефективності соціальних інвестицій, формування нових механізмів надання соціальних послуг і забезпечення соціального буття насамперед працівників підприємств, їхніх родин, а також місцевих спільнот.

Соціально-екологічна відповідальність бізнесу вноrmується певними стандартами і вимогами. Такими є законодавчо встановлені в Україні державні соціальні гарантії і стандарти, а саме прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія за віком – власне, це мінімальні соціальні нормативи. Меншою мірою регулюються екологічні параметри економічної діяльності суб'єктів господарювання. Однак із метою формування позитивного іміджу підприємствам недостатньо забезпечувати встановлені мінімальні норми, а слід реалізовувати підвищені заходи соціально-екологічного спрямування.

Суб'єкти підприємництва у галузі сільського господарства, маючи справу з переважною частиною природно-ресурсного потенціалу цивілізаційного розвитку, повинні нести особливу відповідальність за його раціональне використання і охорону. Завдяки притаманній генетичній сталості та багатофункціональності цей вид діяльності здатний забезпечити широкий спектр суспільних благ для людини і соціуму. При цьому роль сільського господарства виходить за межі прагматичного – лише виробничого – підходу, набуває важливості реалізація його середовищної функції, зокрема щодо збереження асиміляційної здатності аграрних екосистем, біорізноманіття, формування сприятливих агроландшафтів.

Сільськогосподарські підприємства нині лише частково беруть участь у забезпеченні зайнятості сільського населення, відтворенні робочої сили, соціальному захисті працівників, розвитку окремих елементів сільського середовища. При цьому їхня частка вже не є домінуючою, зокрема щодо зайнятості сільського населення вона становить близько 20% та має чітку тенденцію до подальшого скорочення. Орієнтація підприємств на вирощування високоінтенсивних культур та згортання трудомістких галузей – тваринництва, льонарства, хмелярства тощо призвело до істотного скорочення кількості найманих працівників – з

4,3 млн у 1990 р., 2,8 млн у 2000 р. до менше 1 млн осіб в останні роки.

Механізм державного регулювання виконання соціальної функції сільськогосподарськими підприємствами базується на вимозі сплачувати заробітну плату не нижче мінімального рівня та встановленому рівні відрахувань на соціальні заходи. "Соціальний пакет" мав би бути розширеним як для працівників (оплата медичних послуг, витрат на відпочинок, дозвілля тощо), так і місцевих спільнот, на території яких розміщені підприємства (зокрема фінансування установ професійної підготовки, спортивних закладів, дитячих садків; створення привабливих пейзажів, будівництво доріг, заліснення ярів, залуження схилів тощо).

Заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві протягом тривалого часу ледь досягала законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати, в 2002 р. – перевищила його на 11%, у 2009 р. – на 95, а в січні-серпні 2010 р. (у розрахунку на одного штатного працівника) виявилася більшою на 56% (табл. 1).

Таблиця 1

Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників, 2000–2010 рр.

Вид економічної діяльності	2000	2002	2004	2006	2008	Січень-серпень 2010*
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство, грн	114	183	311	581	1076	1372
‰ (ланцюговий індекс)	126,7	160,5	169,9	186,8	185,2	127,5
Усього в економіці, грн	230	376	590	1041	1806	2160
‰ (ланцюговий індекс)	150,3	163,5	156,9	176,4	173,5	119,6
Зарплата у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві до: середнього рівня в економіці, ‰	49,6	48,7	52,7	55,8	59,6	63,5
рівня мінімальної заробітної плати, ‰	96,6	110,9	131,2	154,9	177,8	156,1**
прожиткового мінімуму для працездатних осіб, ‰	39,6	50,1	80,4	115,0	160,8	156,1

* У розрахунку на одного штатного працівника.

** Прожитковий мінімум і мінімальну заробітну плату за січень-серпень 2010 р. розраховано за встановленими Законом України "Про Державний бюджет України на 2010 рік" розмірами.

Джерело: розраховано за даними: Сільське господарство України у 2006 році : стат. зб. - К., 2007. - С. 32; Соціальний захист населення України : стат. зб. - К., 2007. - С. 19; Статистичний щорічник України за 2007 рік. - К. : Консультант, 2008. - С. 408; Праця України 2008 : стат. зб. / Держкомстат України. - К., 2009. - С. 204; веб-сайту Держкомстату України [Електронний ресурс]. - Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

Порівняння номінальної заробітної плати працівників сільського господарства з прожитковим мінімумом для працездатних осіб показало, що до 2005 р. включно цей базовий державний соціальний стандарт не забезпечувався; лише в 2006 р. його було перевищено на 15%, у 2009 р. - на 84, у січні-серпні 2010 р. - на 56% (як і мінімальної заробітної плати). До 2009 р. законодавчо встановлюваний розмір мінімальної заробітної плати не досягав рівня прожиткового мінімуму для працездатної особи; лише з 01.11.2009 р. ці два соціальні стандарти зрівнялися. Але згідно з Європейською соціальною хартією мінімальна заробітна плата має перевищувати 2,5 прожиткових мінімуми. Відтак, за розрахунками, рівень середньої номінальної заробітної плати в сільському господарстві у 2007 р. ледь досягав половини, у 2008 р. - двох третин, у січні-серпні 2010 р. - 62% цієї європейської норми.

Звертає на себе увагу і той факт, що зі встановленням Законом України "Про Державний бюджет України на 2010 рік" поквартального підвищення базових соціальних параметрів - мінімальної зарплати і прожиткового мінімуму на практиці спостерігається й поквартальне підвищення заробітної плати, зі стабілізацією її рівня протягом кварталу. Так, за січень-березень 2010 р. середньомісячна зарплата в сільському господарстві, мисливстві підвищилася лише на 10%, проте у квітні зросла на 18% порівняно з березнем; залишаючись незмінною протягом квітня-червня, у липні вона збільшилася на 14% проти червня. У серпні зарплата в галузі зменшилася на 7% і це явище характерне для всієї економіки - середня зарплата скоротилася на 4%.

Слід також відзначити, що на підприємствах сільського господарства частка основної заробітної плати (оплата за тарифними ставками та посадовими окладами) у

фонді оплати праці становить понад 80%, тоді як на підприємствах сфер економічної діяльності з високим рівнем заробітної плати (зокрема у добувній промисловості, металургії, транспорті, фінансових установах) вона не перевищує 60%. У сільськогосподарських підприємств низькою є частка фонду додаткової заробітної плати (16%), основна мета якої – заохочення працівників, компенсаційні виплати (доплати та надбавки до тарифних ставок і посадових окладів, премії за виробничі результати, матеріальна допомога, соціальні пільги індивідуального характеру). Отже, підприємства галузі вкрай рідко застосовують ці важливі важелі стимулювання працівників, навіть маючи на те відповідні матеріальні можливості. Вивчення структури витрат на робочу силу в країнах – членах ЄС показало, що тут прямі витрати становлять близько 60% та вагомими є витрати на соціальне забезпечення, професійне навчання тощо.

Однією з негативних характеристик соціальної діяльності сільськогосподарських підприємств є постійна протягом останніх років заборгованість із виплати заробітної плати найманим працівникам. Невиправдано допускають її також економічно активні підприємства – ті, що реально проводили економічну діяльність, а отже, мали фінансові надходження.

Мабуть, найпереконливішим свідченням дисфункціональності суспільного розвитку є той факт, що сільськогосподарські виробники, які виконують чи не найважливішу соціально-економічну функцію – забезпечення нації продовольством, переважно досить бідні люди. Якщо в Україні в 1990 р. за умов жорсткого державного регулювання, прагнення до вирівнювання умов проживання селян і працівників інших сфер економічної діяльності зарплата у сільському господарстві становила 95% середнього рівня в економіці, то в 2008 р – 59,6, у січні-серпні 2010 р. – 63,5% і була найнижчою серед інших видів економічної діяльності (крім рибальства, рибництва). Якщо навіть зважати, що "дно" міжгалузевої диференціації 2000 р. вже перейдено (тоді рівень оплати праці у сільському господарстві становив 48% середнього рівня по економіці та 36% у порівнянні з промисловістю) і в подальшому спостерігалася тенденція зростання зарплати у

галузі, однак вести мову про досягнення нею рівня принаймні економіки загалом поки що не доводиться.

Є підстави констатувати, що заробітна плата в аграрному секторі втратила відтворювальну, стимулюючу та регулюючу функції. У галузі нині створилася практично "революційна" ситуація: роботодавці не хочуть платити більшу зарплату, нарікають, що нікому працювати, а працівники (як реальні, так і потенційні) не хочуть працювати за таку низьку зарплату і надають перевагу періодичним поїздкам на заробітки поза межі села у поєднанні з веденням особистого селянського господарства. Роботодавці ж не поспішають підвищувати заробітну плату, зважаючи на високу пропозицію праці на сільському ринку та низький рівень доходів сільського населення.

Національна аграрна сфера справляє активний еколого-деструктивний вплив на переважну частину території України, залучаючи до господарської діяльності потужний територіально розосереджений природно-ресурсний потенціал – понад 2/3 земельного фонду, використовуючи 27% води. Сільськогосподарська освоєність території становить 72%, а рівень розораності – 56% [1], у той час як у світі ці цифри значно нижчі – відповідно 37 і 11% [2]. Унаслідок формування переобтяжених агроландшафтів в Україні не залишилося резервів залучення нових земель для сільськогосподарського обробітку, оскільки лише близько 18% земельного фонду займають ліси і лісовкриті площі, 6% – землі під водою і заболочені, 4% – забудовані землі. Отже, сільськогосподарські виробники повинні нести належну відповідальність перед суспільством за переважну частину використовуваних природних ресурсів. А держава має сформувавати відповідний механізм еколого-соціального регулювання аграрної діяльності.

Однак можна констатувати, що дійовий контроль з боку держави за станом аграрного природокористування і природоохорони практично відсутній. Значна комерціалізація землеробства з переходом до ринкових відносин призводить до хижачького ставлення орендарів до землі. Порушуючи вимоги плодозміни, раціональної структури посівів, вони з року в рік вирощують найбільш прибуткові культури – пшеницю, ячмінь, соняшник і ріпак. Ці комерційні культури займають 80–90% у структурі посівів сільгоспідприємств у АР Крим, Дніпропетровській, Доне-

цькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях. Частка надто виснажуючого ґрунту соняшнику в структурі посівної площі під урожай 2010 р. досягла 18,7%, а в спеціалізованих на цій культурі підприємствах – понад третину, тоді як раціональною є норма на рівні 10%. Частка цієї прибуткової культури висока у Харківській, Херсонській, Кіровоградській, Миколаївській областях – 20-28% та ще вища в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській і Запорізькій – 32-36%.

На початку 2010 р. постановою Кабінету Міністрів України №164 затверджено нормативи оптимального співвідношення культур у сівознах у різних природно-сільськогосподарських регіонах, а також встановлено допустимі нормативи періодичності вирощування культур на одному і тому самому полі [3]. Згідно з ними, наприклад, верхньою межею для частки соняшнику у посівах для Південно-степового регіону визначено 15% (для інших регіонів – від 0,5 до 10%), з поверненням його на те ж саме поле не менше ніж через сім років. Постанова набрала чинності з 01.08.2010 р., однак механізму регулювання її дотримання не розроблено, що дає підстави класифікувати її як чергову декларацію про "наміри" чи "побажання".

Комерційна привабливість виробництва експорторієнтованої продукції рослинництва, особливо на тлі нинішньої продовольчої кризи у світі, й у подальшому сприятиме інтенсифікації, монокультуризації, що призведе до поглиблення як соціально-негативних (вивільнення працівників, оголення місцевих продовольчих ринків), так і екологодеструктивних наслідків (відмови від сівозмін, скорочення природних елементів агроландшафтів, розширення застосування агрохімікатів, посилення концентрації земель тощо). Слід усвідомлювати, що за сировинною експортною орієнтацією вітчизняного аграрного сектора приховується активний процес вивозу з урожаєм українських чорноземів, хоча коли свого часу їх вивозили у натуральному вигляді, це викликало практично національне обурення.

Комерціалізація стала причиною істотного занепаду тваринництва – економічно непривабливого (продукція галузі протягом 12 років була збитковою і лише в 2008 і 2009 рр. намітилася певна стабілізація), однак соціально вагомого через високу трудомісткість виробництва.

Частка продукції тваринництва в структурі валової продукції сільського господарства "дрейфувала" від 54 у 1990 р. до 40% у 2009 р. Ще більш вражаючі цифри щодо скорочення поголів'я худоби: на початок 2010 р. утримувалося лише 19% поголів'я великої рогатої худоби, 32 – корів, 38 – свиней, 20 – овець і кіз, 75% птиці порівняно з 1990 р. Одночасно зі зменшенням обсягів виробництва тваринницької продукції (яке стримувалося зростанням продуктивності худоби), значно скоротилися місця прикладання праці для селян. До того ж украй обмежилися можливості поліпшення ґрунтів, збільшення в них поживних елементів за рахунок натуральних органічних добрив. Варто лише зазначити, що під урожай 2009 р. сільськогосподарські підприємства внесли органіку на 2,5% посівної площі.

Екологодеструктивні чинники, з одного боку, а з іншого – істотне зменшення обсягів природоохоронної діяльності сільгоспвиробників становлять реальну загрозу ресурсо-екологічній безпеці подальшого розвитку аграрного сектора. Агротехнічні та землеохоронні заходи звелися майже до нульових позначок і відновлюються дуже слабко.

Зазвичай вважається, що для розв'язання соціальних і екологічних проблем спочатку необхідно створити вагоме економічне підґрунтя. Зокрема, відоме положення про те, що рівень оплати праці залежить від декількох чинників: результатів господарської діяльності підприємства, рівня його прибутковості; кадрової політики; рівня безробіття в регіоні. Усталену думку про нібито краще вирішення еколого-соціальних завдань економічно міцнішими господарствами досліджено за інформаційною базою сільськогосподарських підприємств 2008–2009 рр. (9,2 тис. од.), які подали звіт за формою 50-сп, із застосуванням методу статистичних групувань. Це середні і великі підприємства, які мають або понад 200 га сільськогосподарських угідь, або більше 50 гол. великої рогатої худоби чи свиней, овець чи кіз, понад 500 гол. птиці, або середньооблікову чисельність працюючих понад 20 осіб, або доход (виторг) від реалізації продукції сільського господарства понад 150 тис. грн [4].

Вибір економічних, соціальних і екологічних показників для дослідження обмежених наявними в базі зазна-

ченого вище статистичного спостереження. Класифікаційними характеристиками підприємств, як відомо, є розмір за площею сільськогосподарських угідь, чисельність працівників тощо, що певною мірою характеризує економічний потенціал підприємства. Економічні ж можливості щодо розширеного відтворення відображаються обсягом виторгу і показниками рентабельності. У статистиці США виокремлюють економічні класи ферм за вартістю продажів [5], тобто виторгом. Тому як групувальні ознаки обрано чистий дохід (виторг) від реалізації сільськогосподарської продукції та рентабельність як характеристику рівня економічної ефективності діяльності.

Блок соціальних аспектів діяльності сільськогосподарських підприємств представлено показниками, які характеризують умови відтворення робочої сили (річний фонд оплати праці на одного працівника; частка фонду оплати праці у виторзі; частка витрат на оплату праці і відрахування на соціальні заходи у загальних витратах на основне виробництво), рівень розрахунків з орендодавцями (орендна плата за земельні частки (паї) на 1 га сільгоспугідь), працевлаштування (кількість працівників на 100 га сільгоспугідь; частка господарств, які не мали виручки від тваринництва).

Блок екологічних аспектів діяльності представлено показниками, які відображають: інтенсивність та ефективність використання сільськогосподарських угідь (частка ріллі у площі сільгоспугідь, виторг від реалізації продукції сільського господарства на 1 га сільськогосподарських угідь), раціональність структури посівної площі (частка комерційних культур – пшениці, ячменю, соняшнику, ріпаку в структурі зібраної площі) та структури сільськогосподарського виробництва (частка виторгу від реалізації продукції тваринництва у загальному обсязі виторгу), інтенсивність технологій виробництва (витрати на мінеральні добрива в розрахунку на 1 га сільгоспугідь, частка витрат на мінеральні добрива у загальних витратах; навантаження умовних голів на 100 га сільгоспугідь), а також землемісткість (скільки гектарів сільгоспугідь припадає на 1000 грн виторгу).

Із даних табл. 2 видно, що розмах варіації виторгу в середньому на підприємство від I до V групи значний – становить 100 разів. Варіація за виробничими ресурсами

теж велика: за площею сільськогосподарських угідь - 11, кількістю працівників - 12 разів. Порівнюючи розмах цих параметрів, можна зробити висновок, що сільськогосподарські підприємства крайніх груп істотно різняться за інтенсивністю виробництва. До I групи увійшли господарства, які

Таблиця 2

Соціальні та екологічні параметри діяльності сільськогосподарських підприємств різного розміру за 2009 р.

Показник	Чистий дохід (виторг) від реалізації продукції сільського господарства, тис. грн					
	до 500,0	500,1 – 1500,0	1500,1 – 3500,0	3500,1 – 7500,0	понад 7500	усього
Кількість підприємств у групі, од.	1516	1849	2054	1923	1907	9249
Частка групи, %	16,4	20,0	22,2	20,8	20,6	100,0
Виторг у середньому на підприємство, тис. грн	232,1	951,8	2415,2	5190,1	23141,0	6615,1
Виторг на 1 га сільгоспугідь, грн	548,9	1218,8	1786,2	2441,2	4758,2	3357,1
Виторг на одного працівника, тис. грн	17,6	48,9	74,7	88,0	147,4	114,3
Середня рентабельність по групі, %	-22,5	-3,2	6,0	9,0	16,6	13,4
Частка річного фонду оплати праці у виторзі, %	45,0	15,8	12,3	11,7	8,5	9,7
Річний фонд оплати праці на одного працівника, тис. грн	7,9	7,7	9,2	10,3	12,5	11,1
Частка витрат на оплату праці та соціальні заходи у загальних витратах, %	12,3	12,0	15,4	14,4	11,9	12,6
Площа сільгосп угідь на підприємство, га	422,8	781,0	1352,1	2126,1	4863,3	1970,5
Орендна плата за 1 га сільгоспугідь, грн	116,5	178,9	215,3	240,5	268,9	242,6
Кількість працівників на 100 га сільгоспугідь, осіб	3,1	2,5	2,4	2,8	3,2	2,9
Частка пшениці, ячменю, соняшнику і ріпаку в загальній площі, %	64,5	79,2	81,2	81,6	72,9	76,4
Частка продукції тваринництва, %	25,4	16,5	14,0	15,3	28,1	24,6
Частка господарств, які не мали виторгу від тваринництва, %	51,2	59,4	51,3	37,6	31,3	45,9
Навантаження худоби та птиці на сільгоспугіддя, умовн. гол. на 100 га	24,3	18,6	7,5	15,9	32,8	23,7
Частка ріллі у площі сільгоспу-	84,6	90,7	92,9	94,1	95,6	94,1

Попова О.А., Панкратова А.А., Бетлій М.Г.

Показник	Чистий дохід (виторг) від реалізації продукції сільського господарства, тис. грн					
	до 500,0	500,1 – 1500,0	1500,1 – 3500,0	3500,1 – 7500,0	понад 7500	усього
гідь, %						
Витрати на мінеральні добрива у розрахунку на 1 га сільгоспугідь, грн	90,1	123,1	193,1	287,2	528,7	375,8
Частка витрат на мінеральні добрива у загальних витратах, %	3,4	5,9	10,5	11,1	12,0	11,2
Землемісткість, га/1000 грн виторгу	1,8	0,8	0,6	0,4	0,2	0,3

Джерело: розраховано за даними: Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2009 рік : стат. бюлетень. – К., 2010; первинна база даних статистичної звітності сільгоспідприємств за формою № 50-ст.

включені в статистичне спостереження за відповідністю визначеному розміру площі сільгоспугідь, або поголів'ю худоби і птиці, або обсягу виторгу, тоді як середня кількість працівників у них – 13 осіб, що менше, ніж передбачено для включення в статистичне спостереження. Групу V сформували доволі великі сільськогосподарські підприємства з середньою площею сільгоспугідь близько 5 тис. га, чисельністю працюючих – понад 157 осіб. У цю групу ввійшли також птахофабрики, які мають земельну площу, свідченням чого є найвищі у порівнянні з іншими групами частка тваринницької продукції у загальному обсязі продукції сільського господарства (28%) і навантаження худоби та птиці на 100 га сільгоспугідь (32,8 умовних голів).

Водночас за варіювання виторгу на одного працюючого в I і V групі в понад 8 разів, річний фонд оплати праці одного працівника відрізнявся помірно – в 1,6 раза. Слід зазначити, що рівень заробітної плати працівників у V групі сільгоспідприємств (великих за розміром землекористування, чисельністю працівників, обсягом виторгу, що характеризує їхній міцний економічний стан) лише на 13% перевищував середній рівень зарплати по усіх досліджуваних підприємствах та був приблизно на 50% вищим за встановлений розмір мінімальної зарплати і прожиткового мінімуму для працездатних осіб (із листопада 2009 р. – 744 грн).

Орендна плата за земельні частки (паї) варіювала від I до V групи у 2,3 раза. Щодо кількості працівників у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь за групами, то у I та V групі зростання трудонавантаження зумовлене вищою часткою тваринництва.

Таким чином, узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що хоча зі зростанням розміру сільськогосподарських підприємств (за показником виторгу від реалізації сільськогосподарської продукції) їхня соціальна діяльність й поліпшується, проте економічні й соціальні параметри далеко не порівнянні. Сільськогосподарські підприємства, які представляють значно вищий економічний клас, не особливо збільшують заробітну плату найманих працівників та орендні платежі за земельні паї. Маючи більші можливості, ніж підприємства нижчих економічних класів, вони підвищують зарплату лише до рівня, за якого б працівники утримувалися на підприємстві і не переходили в інші. На тлі надлишкової пропозиції робочої сили таку стратегію вдається реалізувати, хоча рівень зарплати в V групі сільгоспідприємств значно нижчий за середній по економіці. Важливо звернути увагу на те, що у цій групі великих, економічно міцних господарств частка витрат на оплату праці та частка витрат на мінеральні добрива у загальних витратах зрівнялися і становлять по 12%. У менших і економічно слабкіших сільгоспідприємствах I групи ці показники становлять відповідно 12 і 3%, що свідчить про значну обмеженість їхніх можливостей щодо використання міндобрив.

Практично всі досліджувані сільськогосподарські підприємства різних розмірів характеризуються інтенсивним використанням сільськогосподарських угідь: частка ріллі у сільгоспугіддях у середньому становила 94%, при цьому від I до V групи вона підвищилася на 11 в. п. – з 85 до 96%. У структурі посівної площі переважали комерційні високоприбуткові культури: частка пшениці, ячменю, соняшнику і ріпаку по всіх підприємствах становила 76%, а від I до IV групи вона зросла на 17 в. п. Витрати на мінеральні добрива в розрахунку на 1 га сільгоспугідь за групами виявилися дуже варіативними – майже в 6 разів, при цьому в I групі вони становили лише чверть се-

реднього обсягу витрат на міндобрива по всіх сільгосп-підприємствах, а в V групі в 1,4 раза його перевищили.

Загалом очевидно, що сільськогосподарські підприємства надають перевагу інтенсивному виробництву рослинницької продукції, виторг від реалізації якої становить майже 3/4 загального обсягу, ігноруючи та обмежуючи виробництво продукції тваринництва, окрім птахівництва. Причому це відбувається більшою мірою зі зростанням розміру підприємств: частка продукції тваринництва в середніх групах становила 14-16% і була вищою у I групі відносно малих сільгосп-підприємств (25%) і у V групі найбільших за розміром, включаючи птахофабрики (28%). Варіювання виторгу в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь як показник інтенсивності використання землі за крайніми групами виявилось на рівні 8,7 раза, а землемісткість істотно зменшувалася залежно від зростання розміру сільгосп-підприємств - з 1,8 до 0,2 га на 1000 грн виторгу.

Зі зростанням розмірів виробництва сільськогосподарських підприємств екологічні параметри не поліпшуються: інтенсивніше використовуються земельні ресурси, надається перевага вирощуванню обмеженої кількості (3-4 од.) інтенсивних культур із застосуванням інтенсивних технологій. Антропогенне навантаження на агроландшафти зростає за практичної відсутності елементів природного каркасу, зокрема пасовищ, сіножатей тощо.

Вражає той факт, що сьогодні в Україні 46% сільськогосподарських підприємств не займаються тваринництвом, при цьому в I і III групах досліджуваних господарств цей показник був ще вищим - 51%, а в II групі - 59%. Рослинницька орієнтація сільськогосподарського виробництва є сировинною, зважаючи на високу частку фуражу в обсязі вирощеного зерна, та враховуючи низькоціновий сегмент, у який потрапляє вітчизняна продукція рослинництва на зовнішньому ринку - така орієнтація мало виправдана як з економічних міркувань, так і соціальних та екологічних позицій.

Заслужують на увагу результати порівняння параметрів соціально-екологічної діяльності сільськогосподарських підприємств різного розміру за 2008 і 2009 рр. Виявилось, що за рік різниця між I і V групами підприємств за обсягом виторгу істотно поглибилася: була 86,

а стала 100 разів. Це відбулося внаслідок збільшення обсягу виторгу у V групі і зменшення її у I групі (ситуація "економічно міцні міцнішають, слабкі слабшають"). Великі за розмірами сільгоспідприємства продовжують скорочувати працівників (у 2008 р. – 196 осіб, а у 2009 р. – 157), тоді як у I групі значно менших підприємств чисельність працівників стабілізувалася на рівні майже 14 осіб. До того ж ці сільгоспідприємства не поспішають підвищувати заробітну плату тим працівникам, що залишилися: річний фонд оплати праці на одного працівника у великих підприємствах зріс лише на 9%, тоді як у менших – на 46%, останні змушені підтягувати і підтримувати заробітну плату на рівні встановленого розміру мінімальної зарплати. Відтак різниця у річному фонді оплати праці на одного працівника між групами зменшилася до 1,6 раза.

У 2009 р. спостерігається також подальше посилення інтенсифікації виробництва порівняно з 2008 р. Свідченням цього є підвищення частки комерційних культур у загальній площі (на 2%), а також скорочення тваринництва (частка виторгу від реалізації продукції галузі у загальному обсязі виторгу зменшилася на 2%) по всьому масиву досліджуваних господарств.

Ще менше виражена залежність соціальної та екологічної діяльності сільгоспідприємств від ефективності їхньої діяльності. Групування підприємств за рівнем рентабельності виявило значну варіабельність цього показника: від -40% до 96% (табл. 3). При цьому понад третина сільгоспідприємств задекларувала збитковість своєї діяльності, майже дві третини вели сільськогосподарське виробництво рентабельно і мали можливості для розширеного відтворення.

Однак істотне зростання ефективності виробництва в сільськогосподарських підприємствах від I до V групи позначилося на розмірі фонду оплати праці на одного працівника не такою ж мірою: у збиткових (із рівнем -25-0) сільгоспідприємствах II групи цей фонд був таким же, як і у підприємств із найвищим рівнем рентабельності (понад 50%). При цьому в останніх річний фонд оплати праці на одного працівника був навіть нижчим, ніж середній показник по усьому масиву досліджуваних підприємств. Орендна плата за 1 га сільгоспугідь зростала від

I до V групи – в межах 30%. Зі зростанням рентабельності помітно скорочувалася кількість працівників на 100 га сільськогосподарських угідь.

Таблиця 3

Соціальні та екологічні параметри діяльності підприємств залежно від економічної ефективності сільськогосподарської діяльності

Показник	Рентабельність, %					
	до -25,0	-25-0,0	0,1-25,0	25,0-50,0	понад 50,0	усього
Кількість підприємств у групі, од.	1062	2426	3432	1402	927	9249
Частка групи, %	11,5	26,2	37,1	15,2	10,0	100,0
Середня рентабельність по групі, %	-39,6	-10,2	10,8	35,7	95,8	13,4
Виторг у середньому на підприємство, тис. грн	2893,0	4895,5	6914,0	8687,5	11139,0	6615,1
Виторг на 1 га сільгоспугідь, грн	1873,6	2665,2	3362,3	3943,4	5206,4	3357,1
Частка річного фонду оплати праці у виторзі, %	13,7	13,7	10,3	8,2	4,7	9,7
Річний фонд оплати праці на одного працівника, тис. грн	9,8	10,7	11,5	11,9	10,8	11,1
Частка витрат на оплату праці і соціальні заходи у загальних витратах, %	12,6	13,3	13,7	11,0	10,0	12,6
Площа сільгоспугідь на підприємство, га	1544,1	1836,8	2056,3	2203,0	2139,5	1970,5
Орендна плата за 1 га сільгоспугідь, грн	200,9	230,8	248,1	256,3	260,7	242,6
Кількість працівників на 100 га сільгоспугідь, осіб	2,6	3,4	3,0	2,7	2,2	2,9
Частка пшениці, ячменю, соняшнику і ріпаку в загальній площі, %	73,9	76,4	77,8	77,7	71,6	76,4
Частка продукції тваринництва, %	21,1	31,0	25,7	22,1	18,6	24,6
Навантаження худоби і птиці на сільгоспугіддя, умовн. гол. на 100 га	10,2	32,6	21,0	27,9	18,1	23,7
Частка господарств, які не мали виторгу від тваринництва, %	44,8	37,8	44,7	51,5	64,6	45,9
Частка ріллі у площі сільгоспугідь, %	89,8	92,3	94,5	96,3	96,8	94,1
Витрати на мінеральні добрива у розрахунку на 1 га сільгоспугідь, грн	305,6	323,5	363,3	427,3	515,7	375,8
Частка витрат на мінеральні добрива у загальних витратах, %	11,6	9,1	11,2	11,2	16,3	11,2
Землемісткість, га/1000 грн виторгу	0,5	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3

Джерело: розраховано за даними: Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2009 рік : стат. бюлетень. – К., 2010; первинна база даних статистичної звітності сільгоспідприємств за формою № 50-ст.

Зростання рентабельності в сільгоспідприємствах забезпечувалося за рахунок дещо вищої комерціалізації рослинництва (частка прибуткових культур – пшениці, ячменю, соняшнику, ріпаку у структурі зібраної площі зростала), скорочення тваринництва (на 12 в. п. між II і V групами), загальної інтенсифікації виробництва (істотно зростала частка ріллі у сільгоспугіддях – на 7 в. п. між крайніми групами, а також витрати на мінеральні добрива у розрахунку на 1 га сільгоспугідь – у 1,7 раза). Відчутно скорочувалася землемісткість сільськогосподарського виробництва.

У ефективно господарюючих сільськогосподарських підприємствах пріоритетним є підвищення економічної родючості оброблюваних сільськогосподарських земель за рахунок унесення досить високих доз мінеральних добрив – частка витрат на них у загальних витратах становить 16%. Тоді як частка витрат на оплату праці (з соціальними відрахуваннями) – 10%. Вибір не на користь праці очевидний. Разом із тим, хоча у I групі сільгоспідприємств частка витрат на міндобрива теж висока, це не врятувало їх від великих збитків.

У науковій та діловій літературі часто доводять, що конкурентоспроможним є рівень відношення фонду оплати праці до виторгу в межах 25%. Це відношення по досліджуваному масиву сільськогосподарських підприємств становило 10%, при цьому у високорентабельних (із рентабельністю понад 50%) – лише 5%, а у нерентабельних – 14%. Для порівняння, у господарств Клубу "АГРО-300" Росії (300 найбільших і найефективніших виробників сільськогосподарської продукції) цей показник був на рівні 18%, а щодо інших сільгоспідприємств – 33% [6].

Таким чином, є підстави для висновку, що залежно від ефективності сільськогосподарського виробництва соціальні та екологічні параметри діяльності корелюють і позитивно змінюються ще меншою мірою, ніж від його концентрації.

Слід відзначити і факт досить помірного варіювання виторгу в розрахунку на одне підприємство в різних гру-

пах за рентабельністю – різниця в обсязі виборгу в прибуткових і збиткових господарствах становила майже 4 рази. Можна зробити висновок про незначну залежність рівня рентабельності також від концентрації землі: у I групі підприємств із середнім рівнем збитковості 40% площа сільськогосподарських угідь виявилася на 22% меншою середнього розміру по всіх підприємствах, а в V групі з рівнем рентабельності 96% – лише на 9% перевищувала цей середній розмір; різниця у площі між зазначеними групами становила 38%. Очевидно, що ефективність діяльності аграрних підприємств не завжди пов'язана зі збільшенням розмірів, концентрацією агровиробничих ресурсів і обсягів виробництва.

Порівняння параметрів економічної діяльності досліджуваних сільгоспідприємств за 2009 і 2008 рр. доводить, що диференціація успішних і неблагополучних підприємств дещо зростає. Слід відзначити істотне збільшення виручки у середньому на підприємство в рентабельних групах – II, III і IV – відповідно на 15, 41 та 52%, що доводить тезу "багаті багатшають". Однак у соціальній та екологічній сферах їхньої діяльності адекватного поліпшення не спостерігається, що зумовлено жорстким обмеженням соціальних витрат і практично ігноруванням вирішення екологічних завдань.

Еколого-соціальна діяльність поки що сприймається сільськогосподарськими підприємствами як тягар, вона ще недостатньо унормована та не стала виявом усвідомленої "доброї волі". З часом господарючі суб'єкти з метою забезпечення сталого розвитку змушені будуть прийняти загальні "правила гри", поступово відходити від беззастережного економічного детермінізму, максимізації прибутку і переходити до більш комплексного врахування у своїй діяльності суспільних інтересів та всебічної оцінки наслідків. Це демонструватиме їхню соціальну відповідальність перед суспільством.

Розробляється окремий міжнародний стандарт із соціальної відповідальності ISO 26000, прийняття якого намічено у 2010 р. Упровадження вимог цього стандарту передбачає створення процедур і механізмів у сфері забезпечення прийнятних соціальних умов для працівників, зокрема рівня заробітної плати, гігієни, безпеки, тривалості праці та умов наймання, а також у сфері менедж-

менту довкілля. За версією Світової бізнес-ради зі сталого розвитку, соціальна відповідальність бізнесу – це довгострокове зобов'язання компаній поводитися етично та сприяти економічному розвитку, одночасно покращуючи якість життя працівників та їхніх родин, громади й суспільства загалом. Важливим аспектом соціальної відповідальності бізнесу є також турбота про розвиток місцевості, де розташоване підприємство. Доведено, що поліпшення управління людськими ресурсами та екологічними процесами забезпечує скорочення витрат і підвищення продуктивності, сприяє покращенню репутації компаній та, зрештою, й зростанню доходів [7].

Регулювання державою еколого-соціальної діяльності сільськогосподарських підприємств доцільно здійснювати як на основі жорсткого адміністрування (контролю за дотриманням встановлених законодавчо-правових норм і вимог), так і економічного стимулювання (створення матеріальної зацікавленості щодо проведення відповідної діяльності), а також за рахунок формування адекватної свідомості, підвищення еколого-соціальної грамотності суб'єктів господарювання і населення загалом. Арсенал методів впливу досить широкий і апробований у розвинених країнах, зокрема щодо економічного стимулювання: це пільгове оподаткування та кредитування, заохочувальні ціни і надбавки, субсидії і компенсації за реалізацію агроекологічних заходів тощо. Застосування цих важелів сприятиме поступовому переходу вітчизняних сільськогосподарських підприємств від "фронтальної економіки" до реалізації засад сталого – економічно, соціально та екологічно зрівноваженого розвитку.

Висновки. З проведеного аналізу видно, що соціальна відповідальність сільськогосподарських підприємств як концепція побудови їхньої діяльності у контексті сталого розвитку, спрямованої на задоволення очікувань зацікавлених сторін, досить обмежена за всіма напрямками – як щодо розвитку персоналу, належної практики господарювання, підтримки місцевих спільнот, охорони агро-виробничих ресурсів і довкілля. Соціальні інвестиції лише дещо вищі мінімальних соціальних нормативів і гарантій, а природоохоронна діяльність практично відсутня, водночас природоруйнівна, екодеструктивна сільськогосподарська практика є масштабною. При цьому з підви-

шенням економічного класу (зростанням розміру, підвищенням рентабельності) підприємств їхня соціальна діяльність хоча й дещо поліпшується, проте зміни економічних і соціальних параметрів далеко не порівнянні. Пріоритетним залишається економічний детермінізм – підвищення прибутків, які причому часто використовуються роботодавцями для власного збагачення, тоді як стосовно вирішення завдань у соціальній та екологічній сферах існує хибний підхід – "люди зачекають, а природа витримає". За цих умов особливо важливо налагодити дійовий механізм державного регулювання зазначених процесів із метою посилення соціалізації й екологізації агрогосподарювання.

Література

1. Довкілля 2009 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/ns_rik/analit/dovkillia09.pdf>.
2. FAOSTAT [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://faostat.fao.org/site/377>>.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р. №164 "Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах" [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=164-2010-%EF>>.
4. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2009 рік : стат. бюлетень. – К. : Держкомстат, 2010. – 80 с.
5. Statistical Abstract of the United States: 2010. – USA. – Table 809. – P. 537.
6. Рейтинги наиболее крупных и эффективных производителей сельскохозяйственной продукции в России. – М. : РосАгроФонд, 2001. – С. 7.
7. Балакірева О.М., Галустян Ю.М. Соціально відповідальний бізнес в Україні: поняття та основні чинники // Український соціум. – 2007. – № 5-6. – С. 100-102.

*Надійшла в редакцію
29.09.2010 р.*